

Innledning

Skillingsviser i nye medier

Hva assosierer vi med skillingsviser i dag? Antikviteter og gotisk skrift, patos og romantikk, sentimentale viser om Titanics forlis og en brystsvak liten pige i en sal på hospitalet? Rent mediehistorisk fremstår skillingsvisen som en antikvitet. Som sjanger er den først og fremst definert ut fra sitt medium, nemlig skillingstrykket, et lite sanghefte, solgt for en skilling eller to, med en enorm popularitet gjennom 400 år. Lignende trykksaker ble produsert over hele Europa: I England kalte man dem *broadside ballads*, i Frankrike *canards*, i Tyskland *lieder* og *flugblätter*. De eldste skillingstrykkene vi har bevart i Skandinavia, stammer fra ca. 1550, de yngste fra 1950. På det tidspunktet hadde andre medier overtatt formidlingen av sanger: notetrykk, sangbøker, radio, gramfon, film, og etter hvert også TV og digitale medier. De gamle skillingstrykkene ble stuert bort i biblioteker og museer rundt om i landet, nedsnakket og halvveis glemt av både musikk- og litteraturvitenskapen. Men de gikk ikke tapt. I folkemusikk- og visemiljøene fantes det artister som førte arven videre, og blant folkeminnegranskerne og litteraturviterne dukket det opp en

og annen ildsjel som tok fatt i materialet. Verdifull innsamling ble også utført i privat regi. Det store forskningsløftet kom på 2000-tallet, med omfattende arkivstudier, tekstanalyser og digitalisering av skillingstrykk. I Norge er det forskere fra NTNU og Nasjonalbiblioteket som har ledet an, og de har gravd frem en stor og overraskende variert sangskatt.

Noen av resultatene fra dette arbeidet er publisert i boka *Skillingvisene i Norge, 1550–1950: Studier i en forsømt kulturarv*, redigert av Siv Gøril Brandtzæg og Karin Strand. Den utgis samtidig med boka du leser nå, som handler om *arven* fra skillingsvisene i moderne tid. Etter at skillingstrykkene forsvant, fant nemlig visene veien til nye medier og scener, fra 1920-tallets kabareter via radio og vinylplater til 2020-tallets koronasanger på internett. Koronasangene står i en lang tradisjon av epidemiske sanger, og dette sier litt om grunnlaget for skillingsvisens *stayerevne*. Når krisen rammer, har vi behov for å synge om den.

Men er det ikke en selvmotsigelse å snakke om skillingsviser uten skillingstrykk – er det ikke nettopp mediet som definerer sjangeren? Noen vil mene det. Men en rent mediebasert definisjon («en visetekst i et skillingstrykk») møter også problemer. Noen ganger ble kjente dikt – blant annet av Adam Oehlenschläger og H.C. Andersen – publisert i skillingstrykk. Ble de dermed skillingsviser? Andre sanger – som «I en sal på hospitalet» – har i generasjoner blitt erfart og sunget som skillingsviser, uten at de har vært publisert som skillingstrykk. Er de likevel ikke skillingsviser? Blir de det i så fall igjen dersom det skulle dukke opp et trykk i et arkiv? Slike innvendinger taler for å utvide definisjonen. Også estetiske og tematiske særtrekk må regnes med. Det er disse som har blitt tradert, re-mediert, parodiert og videreutviklet i moderne tid, og som gjør skillingsvisen til noe mer enn en antikvit.

Hvilke estetiske og tematiske forhold er det tale om? Det er ikke så enkelt å slå fast, for skillingsvisematerialet viser seg å være

svært mangfoldig. Ser vi på den tematiske siden av saken, finner vi viser om alle tenkelige emner: store og små ildebranner, forlis, ulykker, mord og henrettelser, kometobservasjoner, skandaler, arbeiderstreiker, velosipedens fortreffelighet, det kommende kommunevalget – flyktige hendelser og lokale saksforhold som har gått i glemmeboken, men som i sin tid var viktige nok til å få plass i et skillingstrykk. Flyktigheten bidrar til å forklare hvorfor de aller fleste visene som i sin tid ble skrevet, solgt og sunget, i dag er henvist til museenes mørke kjellere: Det som er nytt, blir fort *gammelt* nytt. At skillingsvisen har gjenspeilet publikums stadig endrede interessesfærer over fire decennier, gjør det nærmest umulig å definere hva som er en typisk skillingsvise. Men kanskje er det nettopp i utfordringen med å avgrense den at vi kommer nærmest en definisjon. Et særtrekk ved skillingsvisen er at den til enhver tid har blitt tilpasset strømninger og tendenser i sin samtid. Aktualitet er ikke unikt for denne sjangeren, men skillingstrykkets begrensede format – en håndfull vers i et lite, trykt hefte – gjorde veien usedvanlig kort fra sak til trykkpresse.

De samtidsorienterte, journalistiske nyhetsvisene tilhører en europeisk visetype med stor utbredelse. Likevel var den bare én av mange undersjangre. Like så populære var viser som ble til annetsteds, for så å bli adaptert inn i skillingstrykkmediet. Middelalderballader og populære folkeviser om kjærlighet er eksempler på den siste typen – folkelige sanger med en allmenn, tidløs appell. Traderingen, visens levde liv i muntlig kultur, hører naturlig med i en sjangerdefinisjon, selv om bruken av visene kan være vanskelig å spore. En liten, men viktig indikasjon på sanglyrisk bruksfunksjon finner vi på skillingstrykkenes tittelsider, hvor det som oftest oppgis en melodi som visen kan synges til. Bruken av *contrafaktum* – nye tekster til gamle melodier – har en lang tradisjon i de fleste europeiske land. Det peker mot kollektiv bruk og gjenbruk av viser. Andre undersjangre

er knyttet til publikumssegmentet: sjømannsviser, rallarviser, taterviser, emigrantviser, soldatviser og forbryterviser. Det er ikke tilfeldig at mange av disse visetypene er orientert mot lavere samfunnsklasser. Skillingsvisens særlige appell blant allmuen er en vesentlig del av dens identitet, selv om dette først og fremst gjelder fra midten av 1800-tallet, perioden da skillingstrykket ble en masseprodusert og derfor billig trykksak.

Ser vi på den estetiske siden av saken, kan det være nyttig å avgrense skillingsvisene fra folkevisene. I motsetning til disse, er skillingsvisene som regel individuelt, ikke kollektivt, tilvirket. De er typisk skriftlige produkter, og selv om de gjenbruker klisjeer og formularer, mangler de folkevisenes repetisjonselementer, for eksempel omkved. Det er i hovedsak tale om strofiske dikt med en viss enkelhet i stilen. Originalitet og språklig eleganse er underordnet, det avgjørende er at visen fungerer til sitt bruk. Skillingsvisene underlegger seg ikke den romantiske geniestetikkens krav, selv om den kan hente inspirasjon derfra. Et påfallende trekk er derimot referansene til bestemte hendelser, personer, steder og tidspunkter, særlig i visene om dødsfall, ulykker, forbrytelser og andre store begivenheter. Dette er autensitetsmarkører som garanterer for sannhets- og nyhetsverdien. Samtidig kan forfatterne ta seg diktteriske friheter, slik at visene balanserer mellom fakta og fiksjon.

Slike tematiske, estetiske og sosiale forhold hører med til begrepet skillingsvise, og de er i større eller mindre grad forbundet med skillingstrykket som medium. (Når vi i denne boka refererer til skillingstrykk, markerer vi det med *kursiv*, mens vi bruker anførselstegn om sangtitler.) Det dreier seg om folkelige, skriftbaserte sanger rettet inn mot samtidens interessefelt, enten det gjelder aktuelle hendelser eller tidløse tema som kjærlighet og religion. Av respekt for sjangerspørsmålets kompleksitet har redaktørene likevel valgt å *ikke* bruke betegnelsen «moderne skillingsviser» om de sangene som omtales i denne boka. Noen

av dem *er* gamle skillingsviser som er tilpasset nye medier, mens andre er nye sanger som trekker veksler på tradisjonen, enten tematisk, estetisk eller funksjonelt.

Når historiske stiltrekk brukes i nye medie- og samfunns-messige sammenhenger, får de nye funksjoner. Det gjelder ikke minst når den opprinnelige brukssituasjonen er borte. Før i tida sang rallarer til arbeid og fest – nå hører vi visene deres i utsøkte musikalske arrangementer via strømmetjenester. Det er den estetiske opplevelsen som har blitt det viktigste, i tillegg til dannelsesaspektet (innsikt i rallarens livsverden) og det eksistensielle aspekter (påminnelse om livets vilkår). I dag kjenner vi nyhetene lenge før en visesanger rekker å lage en sang om dem, så når sangen endelig kommer, får den en kommenterende og ofte satirisk funksjon, snarere enn en nyhetsformidlende funksjon. Og stiltrekk som før skulle garantere for autenticitet – navn, sted og stilling – kan få en komisk effekt, som når Ole Paus synger «Balladen om Politiinspektør Rynning-Tønnesen og sekretær Andreassen ved Bergen Politikammer». Men de moderne sangene har likevel beholdt den folkelige stilen og den samtidsorienterte vinklingen.

Tittelen på denne boka – *Arven fra skillingsvisene* – er ikke ment som en biologisk metafor, men peker snarere på et arveoppgjør. De gamle skillingsviseforfatterne, trykkerne og innsamlerne har etterlatt seg en kulturarv som nye generasjoner må forvalte. Enkelte deler av arven forkastes, andre deler tas vare på. Noen artister holder tradisjonen i hevd gjennom re-medieringer, andre omdikter og omformer materialet, mens atter andre benytter utvalgte tradisjonselementer i helt nye sanger.

*

Kapitlene er organisert i tre deler. Den første, *Skillingsvisens tradisjonsbærere*, tar for seg noen av de fremste utøverne og

fornyene av tradisjonsmaterialet. Ole Karlsen skriver i «Alf Prøysen og skillingsvisene» om Prøysens omfattende arbeid med å samle inn viser, gjøre dem til sine, og bruke dem som inspirasjon til egne sanger. Innsamlingen holdt han på med hele livet, og han publiserte mange av visene i *Magasinet for alle* på 1950- og 60-tallet. De ble senere utgitt i bokform, redigert av Nils Johan Rud. Prøysen kunne også omarbeide og innarbeide dem i sitt eget dikteriske univers, som «Lille vakre Anna» eller «Tordivelen og flua». Skillingsvisene ble en katalysator for hans skapende kraft, og noen av de beste tekstene er inspirert av dem, som «Steinrøysa neri bakken» og «Lomnæsvisa». Den siste tar utgangspunkt i selvmordsmotivet, men her gjør Prøysen en kastvending: Jenta reddes fra drukningsdøden, og får siden et ulykkelig liv hvor hun «spikke fliser ta dag og natt». Teksten ble tonesatt av Geirr Tveitt, etter at Alf Cranner hadde gitt opp. Prøysen delte ikke oppfatningen om en kvalitetsforskjell mellom dikt og viser. Hans program gikk ut på å dekonstruere skillet mellom skrift- og sanglyrikk.

I Svein Slettans «Elias Akselsen – tatersanger i skillingsvisetradisjonen» møter vi en annen fremragende tradisjonsbærer og -fornyer. Slik Prøysen kunne gjøre alle slags viser til «prøysenviser», gjør Elias Akselsen dem til «tatervisere», enten de er salmer eller skillingsviser. Som sanger fyller han konsertlokalet med et sterkt personlig nærvær og knytter sin egen livshistorie til sangene han fremfører, slik at liv, dikt og fortelling går over i hverandre. Sentralt for tatervisene er spenningen mellom de fastboende («buroene») og de reisende taterne, som i «Burobengen», hvor forsøket på å overskride grensen mellom de to livsformene ender i tragedie. Musikalsk går taterslengen sammen med klanger fra både ungarsk, balkansk og norsk folkemusikk, samt bluegrass og annen tradisjonsmusikk. Sangene har et melodramatisk preg med et sterkt eksistensielt potensial, og dette

potensialet makter Elias Akselsen å realisere på en måte som kan sammenlignes med Édith Piaf.

Rallarene hadde også sin sangtradisjon. En rallar var en nomadisk arbeider som tok de jobbene han kunne få under den store utbyggingen og moderniseringen av infrastruktur og industri i Skandinavia, ikke minst jernbaneutbyggingen. I «Rallarvisa som rallarpop» skriver Johan Magnus Staxrud om rallarvisen som sjanger og om bandet Grove horns album *Rallarpop* fra 2015. Rallarvisene handler om hardt arbeid og dårlige levekår, om frihet og adspredelse, om kjærlighet, stolthet og død. Noen kunne synges til feiselslagenes rytme, og slik ble arbeiderdiktning koblet til en folkevisetradisjon. Staxrud analyserer Grove horns innspilling av «Rallare Villmann» og «Prostvisa på banan Gällivara-Ofoten» og viser hvordan bandet gjennom folkemusikkinspirerte poparrangementer nedbygger avstanden i tid, rom og miljø, slik at vi kan leve oss inn i rallarlivet.

En av de mest kjente skillingsvisene i Norden ble skrevet i København i 1782 av en nordmann med hjemlengsel: Edvard Storm. «Sinklarvisa» handler om slaget på Kringen i 1612, hvor gudbrandsdølene nedkjempet den skotske hæren ledet av oberst George Sinclair. Den har vært sunget i snart 250 år. Både i Norge og på Færøyene er den på sangdans-repertoaret, og artister som Lillebjørn Nilsen og Folque har spilt inn sine versjoner av den. I «Sinklarvisa. Skillingsvisa som samlet Norge til ett rike» tar Anne Sigrid Refsum oss med gjennom sangens historie. Den ble nesten umiddelbart en *hit*, og utover på 1800-tallet ble den i langt større grad enn «Norges Skaal» og «Sønner av Norge» et nasjonalpatriotisk samlingspunkt. Bare «Ja, vi elsker» gjorde den rangen stridig – og Bjørnson refererer også til den i linjene «Bønder sine Øxer brynte, hvor en Hær drog frem». Storms vise har vært sunget til mange ulike melodier, men de fleste er varianter av den vakre spanske folkemelodien «La Folia».

Bokas andre del, *Skillingsvisens transformasjoner*, retter oppmerksomheten mot prosessen med å overføre en tekst fra et skillingstrykk til et nytt medium eller en ny kontekst – et notetrykk, en grammofonplate eller en fremført vise. Trond Haukens «Skillingsvisas overganger. En studie av ei kabaretvise fra 1920-tallet» er en arkivstudie som tar utgangspunkt i et anonymt og udatert skillingstrykk, *Skyggen av Karl Johan*. Viseteksten handler om en kvinne som sviktes av sin kjæreste og ender opp som prostituert. Den ble skrevet av Rudolf Mjølstad, tonesatt av valsekongen Reidar Thommesen, sunget av revyartisten Frida Selberg og innspilt på plate (med svensk tekst) av Ernst Rolf i Berlin i 1923. Studien viser hvordan melodier og tekster virvlet ut fra kabaretscenen og inn i offentligheten i begynnelsen av det 20. århundret, i form av mer eller mindre autoriserte skillingsstrykk, notetrykk og grammofonplater. Sirkulasjonen av sanger gjennom ulike medier i denne perioden gjør det mulig å betrakte skillingsvisen som en av populærkulturens viktigste forformer.

I «*Frem fra glemselen*. En historie om Norges mestselgende plateserie» skriver Astrid Nora Ressem og Hans-Hinrich Thedens om et forunderlig kapittel i norsk mediehistorie. Hvordan kunne den lange rekken LP-plater med gamle viser i «oppfrisket stil» – utgitt mellom 1974 og 2017 – bli en så formidabel suksess? Idéen til plateserien oppsto hos Per Johan Skjærstad, som allerede i ungdommen hadde begynt å samle inn gamle viser. Historien om Norges mestselgende plateserie er også en historie om RCAs Arne Sigvaldsen, som så potensialet i serien, om to halvproffe vokalistere som sto inne for det de sang, om helproffe arrangører og musikere, om god markedsføring og om et publikum som ikke lot seg diktere av den progressive kritikkens gode smak. Skillingsviser med country-inspirerte arrangementer – hvorfor ikke? Som reklamen lød oppunder jul i 1974: «Bestemor kan dem – du kan lære dem!»

Fra utøverens side kan re-medieringsprosessen ta til i musikkarkivene. Karolina Westling reflekterer i «Fra musikkmanuskript til konsert. Skillingsviser i et utøverperspektiv» over hvordan hun arbeider frem en forestilling med utgangspunkt i gamle visenedtegnelser. Eksempelene er hentet fra Ludvig Mathias Lindemans samlinger fra Vestfold fra 1868–69. Slike manuskripter kan være vanskelige å tolke, dels fordi de er hurtig nedtegnet, og dels fordi de kan være tilpasset innsamlerens egen musikalske smak. Det gjelder ikke minst den rytmiske markeringen. Ved hjelp av arkivopptak av eldre sangere og nyere teorier om rytmikk i stevtradisjonen viser Westling hvordan sangene kan fremføres på en annen måte enn man i dag kunne forvente. Når det gjelder den litterære siden av saken, ligger det utfordringer både i jakten på nye strofer og tekstvarianter, og med å kontekstualisere eldre tekster i møtet med et moderne publikum.

Bokas tredje del, *Skillingsvisens aktualitet*, handler om hvordan moderne artister trekker veksler på skillingsvisetradisjonen når de skriver sanger med en sterk og ofte politisk samtidsorientering. Det gjelder ikke minst nobelprisvinneren fra 2016, som i den tidlige fasen av karrieren var knyttet til New Yorks *folk song*-miljø og tidsskriftet *Broadside*. I «Bob Dylans *John Wesley Harding*. Skillingsviser og sosialbanditter etter kjærlighets-sommeren» skriver Michael J. Prince om hvordan visse skillingsviser – for eksempel om Robin Hood – har bidratt til å forme kulturmyter, og hvordan Dylan med sitt album fra 1967 gjorde noe lignende. Han omformet den beryktede revolvermannen John Wesley Hardin (uten g) til en Robin Hood-skikkelse, brukte streikevisen «Joe Hill» som musikalsk forelegg for «I Dreamed I Saw St. Augustine», og skrev om immigranter, omstreifere og leietakere på en måte som dannet et motbilde til tvilsomme utviklingstendenser i det amerikanske samfunnet. Samtidig ble albumet – med sitt nøkterne musikalske og

visuelle uttrykk – et motbilde til den psykedeliske trenden i populærmusikken.

Også i den norske politiske offentligheten er skillingsviseestetikken blitt revitalisert. Berømt og beryktet er Ole Paus' musikk-avis Paus-Posten, som kom i tre utgaver i 1977–78 og i en ekstra-utgave i 1996. Den vakte oppsikt gjennom sin karikerte fremstilling av navngitte politikere, kulturpersonligheter og offentlige tjenestemenn. I «Paus-Posten. Nyhetsviser som politisk satire» diskuterer Bjarne Markussen hvordan Paus opererer som satiriker ved å bruke avisnyheter som råstoff og filtrere dem gjennom skillingsvisens og populærmusikkens formspråk. Som eksempler brukes en håndfull sanger knyttet til tre store nyhetsaker på slutten av 1970-tallet: Mossads likvidasjon av Ahmed Bouchikhi på Lillehammer, sprengningen av bokhandelen Oktober i Tromsø, og demonutdrivelsen i Os utenfor Bergen. Paus' satire retter seg mot maktmisbruk, hovmod og nedsnakking, og går på tvers av vanlige politiske skillelinjer. Både kristne og kommunister klaget ham inn for Kringkastingsrådet.

En annen gjenganger i klagen til Kringkastingsrådet var radioprogrammet *Hallo i uken*, som gikk på lufta i 20 år (1989–2009) med Else Michelet som programleder og senere som produsent. I intervjuet «Forutsetningen for å ha noe på hjertet er at man har et hjerte å ha noe på» forteller hun om sitt arbeid som NRK-medarbeider og kabaret-artist. For Michelet og hennes medarbeidere skulle satiren alltid sparke oppover. Maktkritikken var målet, humoren var middelet og lyden var mediet. Hun skrev heller om andre enn om seg selv. I sangtekstene – som ofte var laget til kjente melodier – kunne hun ta opp ømtålige tema som innvandring, prostitusjon, vold og tvangssterilisering. Det gjorde hun på en dristig, men også sensitiv måte. Hun var en markant skikkelse i kvinnebevegelsen, men hadde som prinsipp at ingen skulle forlate hennes forestillinger med krumbygd rygg.

Flere av Michelets sangtekster er publisert her for første gang, og intervjuet med Bjarne Markussen ble det siste hun ga før hun døde i mai 2021.

Samtidsorientering var et av skillingsvisens særmerker i de fire århundrene skillingstrykk ble produsert. Helt fra 1500-tallet og frem til skillingstrykkets siste fase på 1900-tallet ga aktuelle hendelser – ofte tragiske og dramatiske ulykker og katastrofer – stoff til visene. En slik journalistisk inngang til sanglyrikken er i utgangspunktet fjernt fra dagens sanglyrikk, som helst er sentrallyrisk og «tidløs». Men også i vår samtid kan behovet for å gå inn i samtiden og skildre en pågående hendelse oppstå, særlig hvis hendelsen er dramatisk nok. I antologiens avslutningskapittel, «Syke sanger. Fra epidemiske skillingsviser til pandemisk pop», skriver Siv Gøril Brandtzæg hvordan en rekke norske og internasjonale artister grep tastatur og mikrofon for å gi sine sanglyriske tolkninger av den globale koronapandemien som rammet verden våren 2020: Fra Bjørn Eidsvågs alvorstunge sangtekster om håp og nåde i krisetid til den ungdommelige superhiten «Karantene» av Tix, fra skarp satire i Songar frå Nyheitene til enkle, didaktiske beredskapssanger om håndvask og smittetiltak. Medieplattformene som disse sangene deles på er nye, men idéen om å gi sanglyriske bearbeidelser av kriser og sykdom er like gammel som skillingsvisene.

*

Boka er blitt til i pandemiens år, 2020 og 2021, og det meste av arbeidet har blitt gjort på hjemmekontor. Før pandemien fikk forfattere og redaktører heldigvis muligheten til å møtes på to seminarer i regi av Forskningsgruppe for sanglyrikk ved Universitetet i Agder. Antologien er et samarbeid mellom denne forskningsgruppen og prosjektet Skillingsvisene i Norge, 1550–1950: Den forsømte kulturarven, basert ved NTNU og finansiert

av Norges forskningsråd. Redaktørene ønsker å takke forfatterne, forlagsredaktør Kristian Wikborg Wiese i Scandinavian Academic Press, og Kristin Maaseide, som ga oss undertittelen på boka. Vi takker også NTNU og UiA for velvilje og trykkestøtte.

Trondheim og Kristiansand, oktober 2021
Siv Gøril Brandtzæg og Bjarne Markussen